ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА КОСТЯНТИНОВИЧА ЩОГОЛЄВА

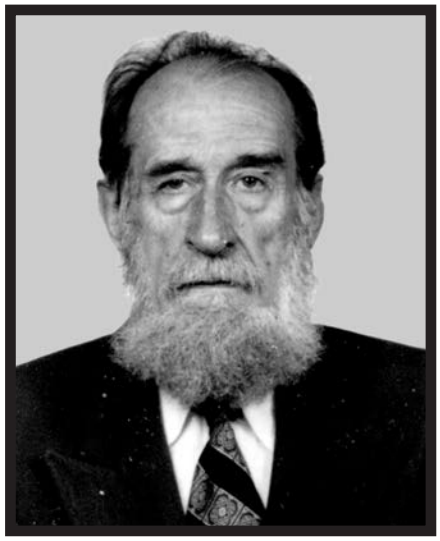

25 серпня 2014 р. на 84-му році трагічно пішов з життя Олександр Костянтинович Щоголєв – відомий український вчений, який зробив значний внесок у розвиток багатьох галузей геології – регіональної стратиграфії, седиментології, систематики і тафономії пізньокамґяновугільних рослин, палеогеографії, зокрема палеоландшафтознавства, а також у вирішення питань еволюції рослинного покриву.

Трудова діяльність О.К. Щоголєва розпочалася з навчання у Харківському державному університеті ім. В.М. Каразіна, який він закінчив у 1953 р. разом з іншими майбутніми визначними флористами О.П. Фісуненком та Ю.В. Тесленком. Попрацювавши деякий час інженером-геологом у галузях пошуків нерудних корисних копалин та інженерної геології, Олександр Костянтинович у 1956 р. вступив до аспірантури у відділ викопної флори Інституту геологічних наук (ІГН) АН України, де його науковим керівником була видатний знавець карбонової флори чл.-кор. АН України д-р геол.-мінерал. наук К.О. Новик. З цього часу діяльність Олександра Костянтиновича нерозривно пов'язана з ІГН НАН України. Тут він працював молодшим науковим, старшим науковим та головним науковим співробітником. У 1963 р. О.К. Щоголєв став кандидатом геолого-мінералогічних наук, захистивши у ВСЕГЕІ (Ленінград) дисертацію на тему «Этапы развития позднепалеозойской флоры западной части Донецкого бассейна». У дисертаційній роботі вчений на основі зіставлення флор верхньої частини араукаритової світи Донбасу та отену Західної Європи обґрунтував власну позицію щодо положення границі карбону і пермі в Донецькому розрізі. Цієї позиції він дотримувався майже все своє творче життя і змінив її лише тоді, коли рішенням Міжнародного геологічного конгресу (1996 р.) критерії та рівень границі пермі і карбону були остаточно встановлені.

Полем наукової діяльності О.К. Шоголєва від самого початку і до кінця був Донбас, точніше, відклади і флора унікальних за інформативністю розрізів пізнього карбону Донбасу, де він із захопленням працював і багато чому навчився у видатних геологів-зйомщиків лутугінської школи. Але з часом цього стало замало і майже десять сезонів поспіль з кінця 60-х до початку 70-х років XX ст. дослідник працює у гірському районі північного Передкавказзя у межиріччі Зеленчука та Теберди разом із І.А. Макаровим, Д.С. Кашиком, Ю.А. Борисенком, В.В. Пермяковим та іншими фахівцями. Результати зборів і обробки численних флористичних матеріалів та геологічних спостережень були підбиті О.К. Щоголєвим у монографії «Верхний карбон Северного Кавказа в Зеленчук-Тебердинском междуречье», яка вийшла друком у 1979 р. У цій монографії автором визначено та описано порад 100 видів викопних рослин, в тому числі 28 нових, новий рід, а також обґрунтовано нижню границю верхнього карбону та границю карбону і пермі у розрізах Північного Кавказу.

Як відомий знавець стратиграфії, флори та особливостей розрізу верхнього карбону Донбасу О.К. Щоголєв брав участь у складанні популярного видання «Путеводитель экскурсии по Донецкому бассейну» до VIII Міжнародного карбонового конгресу (Мос-

ква, 1975 р.) та особисто був гідом екскурсій по добре відомих йому парастратотипових розрізах.

У 80-ті роки дослідник очолив кілька короткочасних експедицій до Рахівського району Карпат, де йому вдалося вперше виявити і визначити близько 30 таксонів пермо-карбонової флори.

На відміну від більшості флористів, своїх попередників, вчений не обмежується визначенням систематичного складу рослинних залишків, які він знаходив при польових роботах, а зосереджує головну увагу на умовах формування їх скупчень, тобто фіксує літолого-фаціальний склад порід, у яких зберігаються залишки, форми їх збереження тощо. Спираючись на ці дані, наслідуючи та творчо розвиваючи тафономічні методи І.А. Єфремова, О.К. Щоголєв робить обґрунтовані висновки не тільки щодо умов захоронення залишок, але й екстраполює їх на умови зростання викопних рослин, на їх природні асоціації та навіть палеоландшафт місцевості, де вони зростали. Поступово у творчій співдружності, а часом і у суперечках з О.П. Фісуненком, формувалися основні положення нових напрямів у палеофлористиці – палеофітогеоценології та фітогеоценотичного підходу у стратиграфії. О.К. Щоголєвим вперше розроблений новий напрям палеоседиментології – фітотафодіагностику генетичних типів осадових відкладів та біолого-тафонамічний метод визначення швидкості осадконакопичення. Головним висновком останнього за принципом актуалізму була дуже висока швидкість формування окремих похованих скупчень («покладів») залишків рослин та літологічного субстрату, до якого вони приурочені. На це, за автором, вказують поховання майже нерезорбованих залишків листя або інших частин рослин у близькому до вертикального положенні. Ці захоронення, очевидно, формувалися під час однієї зливи чи, можливо, сезону мусонного типу, характерного для зони субтропічного клімату, в якій у пізньому карбоні географічно перебував Донбас. Товщина таких монофаціальних «покладів» становила інколи десятки сантиметрів. З цього, за автором, випливав висновок, що 2-3-кілометрова товща верхнього карбону Донбасу фіксує лише незначну частину часу пізнього карбону, а більша частина з його 8 млн років припадає на перериви. Але такий висновок, зроблений на окремих локальних фактах, не враховує часу розмиву та, можливо, неодноразового перевідкладення товщ субконтинентального генезису і не може бути прийнятий без істотних поправок.

Значно важливішою була розроблена у 70-ті роки О.К. Щоголєвим разом з О.П. Фісуненком градація типів рослинності у відповідності до ступеня зв'язку їх з водним середовищем, тобто виділення специфічних екологічних угруповань (екоморфотипів): субгідрогігрофіти – гігрофіти – мезофіти – субгідромезофіти – субгідроксерофіти – ксерофіти. Основним важливим для палеогеографії висновком з такої градації було існування в карбоні Донбасу ландшафтної або екологічної зональності флористичних асоціацій. Для розробок з біостратиграфії найважливішим був той висновок, що коректно корелюватися між собою можуть лише рівні зміни серед представників одного екоморфотипу, які пов'язані з еволюцією викопної флори, а не із зміною екологічних угруповань у розрізі. Ці та інші дослідження вченого дозволили значно вдосконалити погляди на історію геологічного розвитку Доно-Дніпровського прогину та Північного Кавказу з кінця середнього карбону до початку пермі, на географічне (ландшафтне) відображення тектонічних процесів і еколого-ландшафтну диференціацію пізньокам'яновугільного рослинного покриву Південно-Східної Європи. Всі ці висновки і детальний опис фітотафодіагностичних методик були оприлюднені разом з описом флори у монографії «Плауновидные и клинолисты позднего карбона» лише в 1991 р.

З часом розробки О.К. Щоголева та опанування ним зарубіжних флористичних матеріалів, з якими вчений ознайомився під час відвідування стратотипових районів стефану Західної Європи, склалися у загальну концепцію, що стала темою його докторської дисертації «Эволюция позднекаменноугольного растительного покрова вестфальской провинции, ее закономерности и значение для стратиграфии», яку він захистив у ВСЕГЕІ (Ленінград) в 1985 р. Результати наукової роботи О.К. Щоголєва знайшли практичне відображення в кількох стратиграфічних схемах верхнього карбону. Зокрема, схема розчленування верхнього

карбону Донбасу, як окремого субрегіону, увійшла до складу виданої у 1990 р. збірки «Решение межведомственного регионального стратиграфического совещания по среднему и верхнему палеозою Русской платформы (Ленинград, 1988 г.). Каменноугольная система». Донецька схема потім у дещо модифікованому вигляді стала основою стратиграфії верхнього карбону східних областей України (1993 р.). В останні роки наукові розробки О.К. Щоголєва та його бачення проблем регіональної стратиграфії склали значну частину колективної монографії, підготовленої співробітниками відділу стратиграфії і палеонтології відкладів палеозою ІГН НАН України «Стратотипи регіональних стратиграфічних підрозділів карбону і нижньої пермі Доно-Дніпровського прогину» (2011 р.). У першому томі фундаментальної праці колективу стратиграфів ІГН НАН України «Стратиграфія верхнього протерозою, палеозою та мезозою України» (2013 р.), яка узагальнює сучасні дані з стратиграфії фанерозою України, йому належить авторство флористичної зональної шкали та схема регіональних підрозділів верхнього карбону Доно-Дніпровського прогину, а також схема стратиграфії верхнього карбону України в цілому.

Після трагічної загибелі О.К. Щоголєва на його робочому столі залишилися матеріали до розпочатої ним нової роботи – Атласу піздньокамґяновугільної флори Доно-Дніпровського прогину, яку тепер має завершити його вихованка та спадкоємець, фахівець з флори ранньої пермі канд. геол.-мінерал. наук Н.І. Бояріна.

Велике наукове значення багаторічної та багатогранної діяльності вченого безперечне. Насамперед це стосується його внеску до систематики та номенклатури викопних рослин пізнього карбону і ранньої пермі Південно-Східної Європи, де ним встановлено понад 40 нових видів та кілька нових родів. Виключно вагомими, на думку фахівців, є його оригінальні розробки в галузі фітогеоценотичного підходу в стратиграфії та методик визначення палеоландшафту за флорою, які досконало викладені у його особистій монографії 1991 р.

З 2007 р. О.К. Щоголєв був членом редколегії «Геологічного журналу».

Завершуючи огляд творчого шляху та наукової спадщини Олександра Костянтиновича, неможливо не підкреслити яскраві риси його особистості. Ця дуже неординарна людина була не тільки високо освіченою, але й багато обдарованою. Він, безумовно, мав артистичний талант, майже експромтом створював вражаючі оточуючих поетичні рядки, мав неабиякий ораторський дар, здатність зацікавити слухачів своїми думками, і це приваблювало до нього людей, особливо молодих. Гострий критичний розум і здібності полеміста створили йому серед науковців як багато друзів, так і недругів. На превеликий жаль, всі створені ним поетичні перлини, до яких він відносився дуже прискіпливо і критично, так і залишилися невідомими широкому загалу. Не виключено, що на педагогічній, поетичній або артистичній стезі його чекало б ще більш широке визнання, ніж на науковій, але сталося, як сталося. Пам'ять про нього збережеться в його наукових працях та у спогадах вдячних нащадків, друзів і співробітників, які довгі роки йшли з ним поруч.

Редколегія «Геологічного журналу»